

כל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך הרב גיל חברוני

בעזר ה' ננסה במאמר זה, על ידי ביאור ההלכה שלפנינו לענות על שתי השאלות
הבאות:

א. אדם המנוע משתיית יין בקידוש, כגון שסובל מבעיות סוכר או מסיבה אחרת, האם יכול בנו הקטן (שלא הגיע לגיל מצוות) לקדש לו ולהוציאו ידי חובתו על ידי שמיעה ועניית אמן?

ב. אדם שאכל סעודה ושבע ואינו יודע לברך, האם יכול בנו הקטן (כנ"ל), שאכל ולא שבע, להוציאו ידי חובתו בברכת המזון?

כתב הרמב"ם בהלכות ברכות פ"א הי"א:¹

כל השומע ברכה מן הברכות מתחילתה ועד סופה ונתכוון לצאת בה ידי חובתו – יצא, ואף על פי שלא ענה-אמן. וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך, והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה. היה המברך חייב מדברי – סופרים ועונה חייב מן התורה – לא יצא ידי חובתו עד שיענה אמן, או ישמע ממי שהוא חייב בה מן התורה כמותו.

הקדמה

בפירוש הגר"י קאפח להלכה זו אנו מוצאים את ייחודיות דרכו בלימוד ובפירוש ההלכה, כדרכו של הרמב"ם עצמו. הדבר בא לידי ביטוי בשלושה יסודות שאזכיר לקמן (וברור שישנם אף יותר) שמהווים אצל הרב קאפח שיטה וגישה כללית בבירור ובהבנת דברי רבנו לאשורן.

¹ כל ההפניות למשנה תורה להרמב"ם הם למהדורת הגר"י קאפח. הוצאת 'מכוון מש"ה'. קרית אונו. תשמ"ה.

היסודות הם:

א. בירור המקור או המקורות לכל חלק מדברי רבנו בהלכה, ביאורן ויישובן באופן שיהיו משלימים ואינם סותרים זה את זה, וכמובן, שיהיו תואמים ומכוונים לדברי רבנו בהלכה.

ב. הבנת העקרון או העקרונות ההלכתיים שקובע רבנו בהלכה זו, הבהרתן והגדרתן מתוך הבירור הנ"ל ביסוד הקודם ומתוך לימוד בעיון של הלכות אחרות הנוגעות לאותו עניין, התאמתן ויישובן כאחד באופן שיהיו משלימים ואינם סותרים זה את זה.

ג. קריאה נכונה של ההלכה מבחינת דקדוק הלשון (בהתאם לנ"ל ביסודות הקודמים) הכוללת פיסוק וניקוד נכון של המשפטים בהלכה, ניקוד נכון של המילים, ועוד – שמשפיעים על הבנת כללות העניין.

נוסף על היסודות הללו המצויים תדיר בפירושו של הגר"י קאפח, ישנו יסוד אחר המצוי לעתים בפירושו ומצוי אף כאן בפירושו להלכה שלנו, והוא יסוד מוסרי בעיקרו, המאפיין לא רק את דרך לימודו של הגר"י קאפח אלא את אישיותו באופן כללי, והוא:

ד. ישרות הלימוד המתבטאת בחזרה מדברים ראשונים. כאמיתה של תורת רבנו הרמב"ם שחזר בו בכמה מקומות בהלכה - ומצוי הדבר יותר בפירושו למשנה - בבחינת "מעיקרא סבר והדר סבר", כך נוהג גם הגר"י קאפח בקבעו כלל או עקרון הלכתי שמעלהו על הכתב במקום אחד, ובמקום אחר הוא חוזר בו מחמת קושיות או ראיות מספיקות, וקובע כלל או עיקרון אחר (אמנם לעיתים רק בבחינת מוסיף על הראשונים) מבלי למחוק את סברתו הראשונה (דוגמא לדבר במאמר זה, ראה לקמן עמ' 39-40).

אחר הקדמה קצרה זו, נבוא בסייעתא דשמיא לבאר ההלכה.
הרישא של ההלכה:

כל השומע ברכה מן הברכות מתחילתה ועד סופה ונתכוון לצאת בה ידי חובתו – יצא, ואף על פי שלא ענה אמן.

המקור לדין זה, מציין הגר"י קאפח² הוא ירושלמי ברכות:³ "שמע ולא ענה – יצא. ענה ולא שמע – לא יצא". וכן גם איתא בבבלי סוכה⁴ דשומע כעונה. מכאן, שבכדי לצאת ידי חובת הברכה די בשמיעת הברכה ללא עניית אמן. ובתנאי שנתכוון השומע לצאת ידי חובה בברכה זו. ותנאי זה הוא אף כשענה אמן אחר הברכה כמו שכתב רבנו בתשובה.⁵ כל זאת בתנאי ששמע כל הברכה מתחילתה ועד סופה, וגם תנאי זה הוא אף כשענה אמן אחר הברכה, וכפי שהוכיח כאן הכס"מ מברכות נג ע"ב. הבבא האמצעית של ההלכה:

וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך, והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה.

מלבד סוף הלשון "והוא שיהיה..." שמקורו הוא משנה בראש - השנה כט. וכפי שציין הכס"מ, המקור לבבא זו לכאורה לא ברור, כיון שמצאנו בתלמוד⁶ מחלוקת תנאים אם גדול המברך יותר מן העונה אמן או להיפך. לפי דעה אחת, מסופר שם שאמר לו רב לחייא בנו: "בני, חטוף וברך", וכן אמר לו רב הונא לרבה בנו. וזה כפי התנא שסובר

² אות כז.

³ פ"ח ה"ח.

⁴ לה, ע"ב.

⁵ שו"ת הרמב"ם, מהדורת בלאו, הוצאת מקיצי נרדמים, ירושלים תש"ך, ס' קפד. והובאה אצל הגר"י קאפח אות כח.

⁶ ברכות נג ע"ב.

שאחד המברך ואחד העונה אמן במשמע, אלא שממהרין למברך יותר מן העונה אמן. ולפי דעה שניה, היא דעת ר' יוסי, גדול העונה אמן יותר מן המברך.

ומדברי רבנו כאן "וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך", נראה בפשטות שפסק דלא כר' יוסי, וכפי שכתב הכס"מ כאן, אלא שמשמע מדברי הכס"מ שרבנו פסק בזה כתנא החולק על ר' יוסי וסובר שגדול המברך, ומעשי האמוראים שהביאה הגמרא מסייע ליה לרבנו. ודבר זה לא ברור, כיצד הבין הכס"מ שרבנו פוסק כמאן דאמר גדול המברך, ולשונו מפורש: "הרי זה כמברך". רבנו השווה את העונה אמן למברך ולא הזכיר שום יתרון, הן של העונה והן של המברך. ואם נאמר כדברי הכס"מ, שאכן פסק רבנו כתנא החולק על ר' יוסי, ומה שהשווה בין העונה למברך זה תואם את תחילת דברי אותו תנא: "אחד המברך ואחד העונה אמן במשמע". אם כן, רבנו השמיט את עיקר דעתו ודבריו שממהרין למברך יותר מן העונה אמן. ורישא דדבריו "אחד המברך" וכו', אין בהן מחלוקת לכאורה, כלומר בזה שבכל אופן יוצאים ידי חובה, משום שנראה שבזה גם ר' יוסי יודה, דכל מחלוקתו היתה רק בעניין מי יותר גדול.

אם כן קשה, כמי פסק רבנו ומהו המקור לדבריו?

כדי לבאר עניין זה, צריך קודם לבאר מה פסק רבנו, ולסלק קושי גדול בפשט ההלכה כאן שכבר העלהו הכס"מ, והקושי הוא: אחר שכתב רבנו ברישא של ההלכה שהשומע מן המברך יצא ידי חובתו גם ללא עניית אמן, מה הוסיפה לו עניית אמן בבבא אמצעית של ההלכה אם בלאו הכי כבר יצא בשמיעה בלבד, והרי גם בעניית אמן חייב לשמוע כל הברכה, וכן חייב גם כוונה כנ"ל? ואם הועילה לו עניית אמן בזה שנחשיב אותו כמברך, הרי הוא כבר כמברך לעניין שיצא ידי חובתו, ואם כן, לאיזה עניין נשאר עוד להשוותו למברך?

עונה הכס"מ על זה שני תירוצים, כאשר התירוץ הראשון בא להגדיל את כח עניית אמן, והתירוץ השני בא להגביל את כחה.

תירוץ ראשון: בשמיעה בלבד – יצא ולא כמברך, ובעניית אמן – יצא כמברך.

אמנם, יציאת ידי חובה לשליש ולרביע לא שמענו, או שיצא ידי חובתו או שלא יצא. לכן נראה שכוונתו של הכס"מ למה שהביא קודם לכן פירוש רש"י על "ממהרין למברך" – ליתן שכר, וכך כוונתו לפרש דברי רבנו כאן "הרי זה כמברך" לעניין מתן שכר.

אלא שיקשה על תירוץ זה של הכס"מ:

א. מהיכן הוליד דרגת שכר פחותה זו של השומע ביחס לעונה, דרבנו לא יכתוב זאת מדעתו, ואף רש"י לא כתב זאת אלא להבדיל בין המברך לעונה ולא הזכיר כלל הפרש שכר בזה בעניין השומע?

ב. אף אם נקבל את פירוש רש"י כפשט הברייתא בגמרא בביאור "ממהרין", כיצד ניתן להכניס פירוש זה בדברי רבנו בהלכה, כאשר ידוע ומפורסם שאין דרכו של רבנו להתייחס בפשטי ההלכות לדירוג השכר מן השמים אלא אם כן כתב זאת בפירוש?⁷

תירוץ שני: בעניית אמן – יצא כמברך ולא יותר ממנו.

כלומר, אין כח בעניית אמן להוציא את השומע ידי חובתו אם שמע הברכה ממי שאינו מחוייב בה, אלא "הרי זה כמברך" – אם המברך חייב הוא יוצא, ואם לאו – גם העונה אמן לא יוצא ידי חובתו. ולפי זה אין יתרון באמת לעונה אמן על השומע בלא ענייה.

אלא שיקשה על תירוץ זה של הכס"מ המשך לשון רבנו בבבא זו האמצעית: "והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה", דנשמע מלשונו כאן תנאי נוסף, ולפי דברי הכס"מ יש כאן כפילות לשון, שהרי זו כל משמעות ההשוואה וההגבלה שכתב רבנו לפני כן "הרי זה כמברך", ומה בא לומר עתה: "והוא שיהיה" וכו'?

ואם נאמר ש"הרי זה כמברך" היא לשון קצרה וסתומה שעלולה לבלבל אותנו בהבנות שונות ומשונות במשמעות של השוואה זו – "כמברך", ולכן בא רבנו לבאר הדבר היטב, אם כן היה לו לכתוב רק את הסיפא: "והוא שיהיה" וכו', בלא לכתוב "הרי זה כמברך", ודי היה לכתוב במקום זה "יצא ידי חובתו"?

⁷ כדוגמת פרק י מתנות עניים. ע"ש.

נוסף על כך, אין לפרש "והוא שיהיה" וכו', שמילת "והוא" פירושה – כלומר. ובא לפרש ולבאר באיזה עניין העונה אמן הרי זה כמברך - כל זאת אין לפרש כיון שסגנון לשונו של רבנו ידוע, שמשמש במילה זו כמילת תנאי ברוב מקומות, וכן נראה כאן. **אם כן**, חזרנו לקושיא מה בא רבנו לומר בבבא האמצעית "וכל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך"? כדי לבאר ענין זה, צריך קודם לבאר את הסיפא של ההלכה, ומתוכה בעזרת ה', יתבארו כל העניינים הנ"ל שהשארנו בקושיא. הסיפא של ההלכה:

היה המברך חייב מדברי סופרים ועונה חייב מן התורה לא יצא ידי חובתו עד שיענה אמן, או ישמע ממי שהוא חייב בה מן התורה כמותו.

המקור לדין זה (לפי הבנת הכס"מ) או על כל פנים לחלקו (לפי הבנת הגר"י קאפח, לא כולל את המילים "עד שיענה אמן") הוא ברכות כ ע"ב, וכפי שציין הכס"מ. כדי לבאר דין זה, ראשית יש לסלק הקושי בפשט הלשון כאן, וכבר עמד עליו הכס"מ, והוא:

מה שכתב רבנו "לא יצא ידי חובתו עד שיענה" (לפי גרסת הכס"מ, ולפי גרסתנו "עד שיענה אמן") - לא מובנים דבריו, והרי מדובר כאן במי שכבר ענה אמן, שכן כתב רבנו לעיל: "ועונה חייב מן התורה", ומה הוא זה "עד שיענה"?

ואין לפרש דלפי גרסתנו "עד שיענה אמן" מתיישב העניין, דבא לומר מה יענה העונה החייב מן התורה ורוצה לצאת ידי חובתו מהמברך החייב מדברי סופרים, דצריך לענות "אמן", כל זה אין לפרש, משום שברור הדבר ש"עונה" שכתב רבנו בתחילה הכוונה לעונה "אמן", ומה היינו אומרים שיענה, הללויה!?

ואם כן, קושיא במקומה עומדת אף לגרסתנו, מה פשר לשון רבנו "עד שיענה" או "עד שיענה אמן"?

מתרץ הכס"מ: תיבות "עד שיענה" גריר אסיפא, כלומר נמשכות אחר מה שכתוב בסיפא דסיפא: "ממי שהוא חייב בה מן התורה כמותו". ופירוש הדבר – בין כשישמע בלבד את הברכה בלא עניית אמן ובין כשיענה אמן, בכל אופן לא יצא ידי חובתו עד שיהיה המברך באותה דרגת חיוב כמותו, כלומר חייב מן התורה.

ולדעת הגר"י קאפח: אין לפרש ההלכה כפירוש הכס"מ בתירוץ זה, דמה שהביא אותו לפרש כך הוא גרסתו בספרי רבנו פה: "עד שיענה או ישמע ממי" וכו', שיותר משמע מגרסה זו שתיבות "עד שיענה" גריר אסיפא וכפי שפירש, והרי הן נקראות יחד עם תיבות "או ישמע" ואין הפסק ביניהן, דבשני המקרים יש אותו התנאי וכנ"ל. אך לפי גרסתנו "עד שיענה אמן" – משמע יותר שזה משפט בפני עצמו, והרי זה תנאי נפרד ואינו קשור להמשך הדברים, ואינו תלוי בתנאי הנזכר בסוף ההלכה, וכדי לבאר זאת היטב, עשה הגר"י קאפח פסיק אחר תיבת "אמן".

אמנם, גם אם נגרוס תיבת "אמן" עדיין אין הכרע ולא הכרח ברור לפרש כדעת הגר"י קאפח, ובפרט שאף לפי גרסתנו עדיין לא נמלטנו מקושיית הכס"מ, וכפי שכתבתי לעיל.

אך לפי האמת נראה לי, דקושיא מעיקרא ליתה, דאין כוונת רבנו כאן במילת "עונה" כפי שהבין אותה הכס"מ כפשוטה דהיינו עונה ממש, אלא פירושה ועניינה כינוי לרוצה לצאת ידי חובתו על ידי אחר שמברך לו בפניו בין שהוא רוצה לצאת בשמיעה ממנו בלבד בלא עניית אמן, ובין על ידי עניית אמן גם כן, קוראו רבנו "עונה", וכדרכו לשנות בלשון קצרה, ולצדדין קתני, שאם לא נסביר כך יקשה לשון רבנו בהמשך, במה שכתב "או ישמע", היאך אתה אומר ישמע והלא עסקינן פה בעונה ולא בשומע, אלא ודאי כמו שפירשנו לעיל. אם כן, הסתלקה לה ראיית הכס"מ לפירושו מחמת סילוק הקושיא הנ"ל.

בכל אופן, משמעות הדברים לפי דרכו ושיטתו של הגר"י קאפח כאן בהלכה, ולפי פיסוקו אותה, היא שרק לגבי השומע בלבד מן המברך בלא שענה אמן ישנו התנאי שיהיה המברך לפחות בדרגת החיוב של השומע, דהיינו "חייב כמותו מן התורה", אבל

בעניין העונה אמן אין התנאי הזה, אלא הועילה לו עניית אמן להוציאו ידי חובתו גם כשהוא חייב מן התורה והמברך חייב רק מדברי סופרים.

ובזה מתורצת הקושיא דלעיל בבבא האמצעית של ההלכה, ששאלנו: מה יתרון לעונה אמן על השומע, אם בלאו הכי יוצא בשמיעה בלבד, מה הועילה לו עניית אמן ולא יזה עניין מחשיבו רבנו כמברך, לכן מביא רבנו כאן את הסיפא בסמוך לדין זה של "העונה אמן הרי זה כמברך", להשמיענו את הנפקא מינה בעניית אמן, שלא רק שיצא ידי חובתו מדין שומע כעונה, אלא בעניית אמן הרי הוא כמברך, דהיינו כאילו הוציא אותן מילות הברכה מפיו. והועיל לו זה במקרה של הסיפא כנ"ל, שאף על פי שהמברך חייב רק מדברי סופרים וזה העונה חייב מן התורה, על ידי עניית אמן אינו תלוי בדרגת החיוב של המברך כיון שעל ידי עניית אמן הרי הוא כמברך את הברכה כולה בעצמו ממש, ויוצא בזה ידי חובתו. ומיד אחרי כן מוסיף רבנו ואומר: "והוא שיהיה המברך חייב באותה ברכה", כלומר, גדול כח עניית אמן להחשיבו כמוציא הברכה מפיו אבל בתנאי שהמברך חייב על כל פנים באותה ברכה, גם אם דרגת החיוב של המברך נמוכה משל העונה חייבת להיות ברכתו בתורת חיוב, לאפוקי אם בירך ברכה לבטלה או השומע מן המלמד או המתלמד, שבוזה אין כח בעניית אמן להחשיבו כמוציא מילות הברכה מפיו כיון שסוף סוף אין כאן ברכה כלל, ולכן במקרה זה לא יצא ידי חובתו אף בעניית אמן.

על פי זה אין להביא ראיה לפירוש הכס"מ מלשון רבנו "הרי זה כמברך", כלומר, שנאמר שבנוסף על פירוש הכס"מ השני שהבאנו לעיל על בבא זו, שגם העונה אמן, כדי לצאת ידי חובתו תלוי בזה שיהיה המברך חייב באותה ברכה נאמר גם כן ש"הרי זה כמברך" – מתייחס גם לגבי דרגת החיוב, ובא להגביל את כח עניית אמן אף אם שמע ממי שהוא מחויב בברכה אלא שאינו מחויב כמותו שלא תועיל עניית אמן להוציאו ידי חובתו, וזוהי לכאורה כוונת רבנו במה שכתב: "הרי זה כמברך" דהגבילו והשווהו למברך ולא יותר ממנו – כל זאת אינה ראיה, דלפי מה שפירש הגר"י קאפח כנ"ל אין העונה אמן כמברך אלא הרי הוא כמברך, וכדלעיל, דהיינו כמוציא מילות

הברכה מפיו. ואף אם תתעקש ותאמר שכך צריך לקרוא ולומר תיבה זו "פמברך" וכן היא מסורת קריאתה, אם כן, נאמר הרי זה פמברך לעניין זה, כלומר שהוא נחשב כהוציא את מילות הברכה מפיו כמו המברך, ונפקא מינה למה שביאר הרמב"ם בסיפא הסמוכה לזה, וכפי פירוש הגר"י קאפח.

נוסף על כך, אין מכאן ראיה לפירוש הכס"מ משום דפשט הלשון "הרי זה כמברך" אינו מורה על יחס של דרגת החיוב בין המברך לעונה, וכן המשך הלשון "והוא שיהיה המברך" וכו', אינו מתיישב עם פירוש זה, ולפיכך מובן מדוע לא פירשו כך הכס"מ כראיה להבנתו ופירושו הנ"ל בסיפא.

ועוד, אפשר היה להביא ראיה לפירוש הכס"מ מהא דלקמן פ"ה הט"ו - טז:

שנים שאכלו כל אחד ואחד מברך לעצמו. ואם היה אחד יודע ואחד אינו יודע, זה שיודע מברך בקול רם, והשני עונה אמן אחר כל ברכה וברכה ויוצא ידי חובתו. ובן מברך לאביו ועבד מברך לרבו ואשה מברכת לבעלה ויוצאין ידי חובתן... במה דברים אמורים שיצאו ידי חובתן, בזמן שאכלו ולא שבעו שהן חייבין לברך מדברי סופרים ולפיכך מוציאין אותן קטן או עבד או אשה מידי חובתן. אבל אם אכל ושבע שנתחייב בברכת המזון מן התורה אין אשה או קטן או עבד מוציאין אותו מידי חובתו, שכל החייב בדבר מן התורה אין מוציאין אותו מידי חובתו אלא החייב באותו הדבר מן התורה כמותו.

מזה שלא חילק רבנו בהלכה זו בדין אם אכל ושבע וכו', בין אם ענה אמן לבין לא ענה אמן, נראה לכאורה כפירוש הכס"מ, שאין יתרון לעניית אמן ביחס לשמיעה בלבד כאשר דרגת החיוב של המברך פחותה מזו של השומע, ובשניהם לא יצא ידי חובתו. אמנם לדעת הגר"י קאפח אינה ראיה כלל, דאדרבה, מזה שלא הזכיר רבנו עניית אמן כלל בהלכה זו מ"בן מברך לאביו" וכו' עד סוף ההלכה, נראה פשוט שמדובר במי ששומע בלבד, ורבנו לשיטתו בפרק א הלכה יא לעיל. ולא קשה קושיית הכס"מ שם.

מדוע לא חילק שם בין ענה ללא ענה אמן, משום שרבנו כבר כתב את החילוק במקומו - בפרק א, ובפרק ה סמך על כך ודיבר על הידוע - "ולאו כי רוכלא להדור הוא וליתני".

אמנם, כבר דחה שם הכס"מ אפשרות הבנה זאת בדברי רבנו, משום שהיו קשים לו דבריו שם מרישא לסיפא, שברישא כתב בדין שניים שאכלו, ש"אם היה אחד יודע ואחד אינו יודע, זה שיודע מברך בקול רם, והשני עונה אמן אחר כל ברכה וברכה ויוצא ידי חובתו", ומזה שלא חילק רבנו, משמע שבכל האופנים יוצא ידי חובתו אפילו מי שלא אכל כדי שבעו מוציא את מי שאכל כדי שבעו, ואילו בסיפא בדין עבד אשה וקטן, כתב רבנו חילוק בין אכל כדי שבעו ללא אכל כדי שבעו, ומה שונה הרישא מהסיפא שלא הזכיר בה חילוק פשוט זה של הגמרא, דלכאורה מסברא שייך הוא גם בדין גדול שברישא?

ואם תאמר שהחילוק הוא בעניית אמן, דברישא נזכרה עניית אמן ללמד שאפילו אכל כדי שבעו יוצא ידי חובתו בברכתו של זה שלא אכל כדי שבעו, על ידי זה שיענה אמן, ואילו בסיפא בדין עבד אשה וקטן לא נזכרה עניית אמן מכיון שרק באופן זה שלא ענה אמן שייך החילוק הנזכר שם בין אכל כדי שבעו או לאו - וכפי שפירש הגר"י קאפח - לא נראה לו לכס"מ לומר כן, משום ש:

א. היה לו לרבנו לכתוב כאן חילוק זה - של עניית אמן - במפורש ולא לסתום.

ב. לפי הבנה זו, בעצם אין הבדל עקרוני בין הרישא לסיפא והיה לו לרבנו לכתוב החילוק שבהלכה טז על הרישא והסיפא כאחד, דבשניהם הוא קיים, ולמה הפרידם רבנו?

ומפאת קושיות הללו, כבר חשב הכס"מ לחלק בין דין גדול דברישא דמוציאין זה את זה בכל שיעור אכילה שיאכלו, וכדעת רש"י תוס' והרא"ש (הסוברים שאפילו מי שלא אכל כדי שבעו מוציא את מי שאכל כדי שבעו), לבין דין עבד אשה וקטן דבסיפא שיש בהם החילוק הנזכר, אלא שמחמת מה שמשמע מתשובה המיוחסת לרבנו,⁸ שראה

⁸ הובאה בשו"ת הרמב"ם. לעיל הע' 5. סי' רצג

הכס"מ והביאה כאן בפירושו, הכריע דאין חילוק בדין בין רישא לסיפא, ובשניהם כדי לצאת ידי חובתו צריך השומע להיות בדרגת חיוב שאינה גבוהה משל המברך לו. ולא נפקא מינה בזה בין ענה אמן לבין לא ענה אמן, וכפי שיטתו בפירוש ההלכה לעיל פרק א הלכה יא.⁹

וב"בית ישחק"¹⁰ הוכיח מדיוק בדברי רבנו בפרק א הלכה יא שאין חילוק בין דין דגדול הנזכר ברישא, לבין דין עבד קטן ואשה בסיפא וכמסקנת הכס"מ דלעיל, אך דלא כהכס"מ שהסיק כך מחמת מה שראה בתשובה המיוחסת לרבנו, אלא מפשט דבריו בפרק א.

וכתב עוד ה"בית ישחק", שלולי דבריו של הכס"מ בפירושו לסיפא דהלכה יא בפרק א לעיל, היה אפשר לומר דפשט דברי רבנו כפי שפירשם הגר"י קאפח שעל ידי עניית אמן יוצא השומע ידי חובתו אף כשהוא חייב מן התורה והמברך חייב מדרבנן.

ולדעת הגר"י קאפח, הדברים פשוטים ואינם קשים מרישא לסיפא כלל, דברישא כתב רבנו "והשני עונה אמן אחר כל ברכה וברכה ויוצא ידי חובתו", ולכאורה, מה צורך בעניית אמן של השני כדי לצאת ידי חובתו, די בכך שישמע ויכוון לצאת מדין שומע כעונה, וכן הוא בגמרא דלא נזכרה בעניין זה עניית אמן, אלא מסביר הגר"י קאפח שם¹¹ שרבנו שהזכירה, לרווחא דמלתא אמרה וכפי שביאר לעיל בפרק א הלכה יא. יתרה מזאת, בדווקא הזכיר רבנו כאן עניית אמן משום מקרה של אכל זה היודע שלא כדי שבעו וזה שאינו יודע אכל כדי שבעו, שאז דווקא על ידי עניית אמן יוצא ידי חובתו זה שאינו יודע, וכפי מה שנתבאר לעיל על הלכה יא בפרק א, וכדי להורות שיצא ידי חובתו על כל פנים, גם באופן הזה שהזכרנו עתה, נקט רבנו עניית אמן כאן

⁹ כתבנו לעיל "תשובה המיוחסת לרבנו" כלשונו של הגר"י קאפח ז"ל, בהתאם ליחסו הידוע ל"אמיתותן" של התשובות הללו המיוחסות מרבנו לחכמי לונגיל, ו"שייכותן" לרבנו. וכבר העיר עליהן הגר"י קאפח פעמים רבות בחיבורו. עיין בעניין זה ב"כתבים להרב יוסף קאפח" חלק ב' עמ' 643-661.

¹⁰ לר' יצחק גאטיניו, הביאו הגר"י קאפח שם בפרק ה, סוף אות לה.

¹¹ באות לג.

ברישא. ואילו בסיפא בדווקא לא הזכיר רבנו עניית אמן, כדי להשמיענו את עיקר החידוש בדין זה, שבלא עניית אמן אין יוצאים ידי חובה, אלא אם כן דרגת החיוב של שומע הברכה אינה גבוהה יותר משל המברך "אין מוציאין אותו מידי חובתו אלא החייב באותו הדבר מן התורה כמותו".

ובאמת, דין זה הוא לאו דווקא בעבד אשה וקטן, אלא הוא נכון גם בגדולים על פי שיעור אכילתן, אלא נקט רבנו כלשון הברייתא עבד אשה וקטן כיון דהיא מלתא פסיקתא, כלומר הדבר ברור בכל אופן שאינם באותה דרגת חיוב של גדול שאכל ושבע, בין אם אכלו ולא שבעו ובין אם אכלו ושבעו, ולעולם אינם מוציאים גדול שאכל ושבע.

ובזה מתורצת קושיא ב' של הכס"מ "דלערבינהו ולתנינהו", כלומר מדוע לא כתב רבנו דין החילוק שבסיפא גם על הרישא ביחד כאחד עם הסיפא. נוסף על כך, הרישא - כתבה רבנו לחוד בשביל עיקר החידוש שבה, והוא ש"סופר" מברך דווקא ל"בור", כלומר שהיודע מוציא לכתחילה בברכת המזון רק את מי שאינו יודע, ורק באגב נזכרה שם עניית אמן.

אף קושייתו הראשונה של הכס"מ מדוע לא הזכיר רבנו את החילוק של עניית אמן במפורש כבר תורצה לעיל בדברי הגר"י קאפח, שרבנו סמך על מה שכתב חילוק זה במקומו לעיל בפרק א, ולא כן רוכלא וכו'.

חשוב לציין כי שיטת הגר"י קאפח, כפי מה שנתבארה לעיל בפירושו דברי רבנו בסיפא דהלכה יא בפרק א, לא היתה כך מלכתחילה אלא רק בפרק ה בהערה לג ו-לה כתב אותה למסקנא בדעת רבנו. אמנם בתחילה, בפירושו בפרק א באות כט ו-לא הסביר דברי רבנו בדרך אחרת, קצת שונה מהנ"ל.

בתחילה סבר הגר"י קאפח שרבנו, בפרק א, אינו עוסק כלל בענין ברכת-המזון, שהיא ברכה שחיובה מן התורה, אלא דבריו כאן הם בכלל הברכות שהן דרבנן. ומה שכתב רבנו כאן "ועונה חייב מן התורה", אין כוונתו לברכה דאורייתא דהיינו ברכת-המזון וכנ"ל, וכגון שאכל כדי שביעה, משום שהרי ברור שבכל הברכות כולן מדובר כאן,

ולכולי עלמא דרבנן הן, אלא מה שכתב רבנו "מן התורה" – אכשטפיה אמרה, ולא דווקא מן התורה ממש אלא פשט דבריו הוא שהיה העונה חייב חיוב גמור, לאפוקי קטן שהוא מדין חינוך שזהו הנקרא כאן בהלכה "חייב מדברי סופרים". ופשט ההלכה הוא שבא רבנו לומר שאם היה המברך פחות מ-יג שנה ויום אחד שהוא חייב רק מדין חינוך, והעונה חייב חיוב גמור וזהו "מן התורה", שחייב בכלל המצוות מן התורה, ולא כקטן שחיובו רק מדברי-סופרים על אביו,¹² באופן שכזה לא יצא ידי חובתו עד שיענה אמן או שישמע ממי שהוא חייב חיוב גמור כמותו ואז יצא ידי חובתו אף בלא עניית אמן. לדוגמא, כגון שהקטן בירך לפטור עצמו על איזה פרי, "בורא פרי העץ" או "בורא פרי האדמה", לא יכול הגדול לצאת ידי חובתו מברכתו של זה ולאכול מאותו המין אלא אם כן ענה אמן, שאז הוא פּמברך ממש וכנ"ל.

אפשרות נוספת להסביר כאן את הסיפא (אמנם לא כתבה הגר"י קאפח בחיבורו אלא אמרה על פה בשיעור) היא שכוונת רבנו כאן "מדברי סופרים" ו"מן התורה" הינה גם לגבי ברכת-המצוות, ואין הכוונה כאן לדרגת חיוב של המברך או של הברכה אלא של המצוה. ופשט ההלכה הוא, שאם היה המברך מקיים מצוה מדברי סופרים כגון שבירך להתעטף בציצית על טלית של משי, ועונה מקיים מצוה מן התורה כגון שהתעטף בטלית של צמר, לא יצא ידי חובת הברכה עד שיענה אמן או ישמע ממי שהוא חייב בה – במצוה, מן התורה כמותו, דהיינו עד שהמברך יתעטף אף הוא בטלית של צמר.

כך או כך, איך שנפרש פשט דברי רבנו כאן בפרק א, לפי פירוש הגר"י קאפח, בכל אופן, אנחנו לא מדברים כאן על ברכת המזון שהיא דאורייתא וזה דין אחר.

מה שהביא את הגר"י קאפח בתחילה לסבור כן ולפרש כך דברי רבנו, נראה שזה ראית הכס"מ לפירושו הנ"ל ממה שכתב רבנו בפרק ה בעניין ברכת המזון, שמי שאינו מחוייב בה מן התורה אינו מוציא את זה שמחוייב בה מן התורה, ולפי הבנת הכס"מ, לא שנא אם ענה או לא ענה אמן. ומשום כך סבר הגר"י קאפח לחלק בין ברכת המזון

¹² וכפי שכתב הגר"י קאפח בהלכות קרית שמע פ"ד סוף אות ב.

לשאר ברכות, והעיר¹³ בתוך דברי הכס"מ על ראיתו, שאכן זו דעת רבנו כפי שהבין, אך רק לעניין ברכת המזון דאורייתא ולא בשאר ברכות, ואין להביא ראיה מפרק ה לפרק א בעניין הכלל שכל המחויב מדברי סופרים אינו מוציא את המחויב מן התורה. סיבה נוספת ואולי אף עיקרית שהביאה את הגר"י קאפח לפירושו הזה שמחלק בין הלכה יא שבפרק א לבין הלכה טז שבפרק ה היא ההקשר של כל אחת מהלכות אלו לפרק שבו הן נזכרות. שכן רבנו סידר חיבורו פרקים פרקים החלוקים על פי עניינים ונושאים שונים, כך שהרבה דינים והלכות בתלמוד, על מנת לדעת אם רבנו פסקן להלכה, ואם פסקן כיצד להבינן לאשורן, נעזרים אנו הרבה במיקומן המדוייק במשנה תורה, באיזה הלכות העניין נפסק, באיזה פרק תקע רבנו הלכה זו, ואפילו בסמיכות לאלו הלכות כתבה. אף מיקומו של הדין בהלכה פעמים שעוזר להבנתו. והנה בענייננו, ניתן לחלק בין שתי ההלכות הנ"ל על פי מיקומן, שכן פרק א עוסק בכללי ברכות השייכים לכלל הברכות, ועל פי זה הבין הגר"י קאפח שאף הלכה יא הנ"ל עוסקת בכלל הברכות שהן דרבנן, ואינה מדברת כלל על ברכת המזון דאורייתא. מה שאין כן פרק ה העוסק בדיני הזימון השייכים לברכת המזון דאורייתא, ואגב זאת נזכרה הלכה טז העוסקת דווקא בברכת המזון במקום שאין זימון. ומשום כך דחה את הראיה שהביא הכס"מ מפרק ה לפרק א, והחיל בשיטת רבנו את הכלל שכל המחויב מדברי סופרים אינו מוציא את המחויב מן התורה, אף על פי שענה אמן רק לגבי ברכת המזון דאורייתא, ואילו בכלל הברכות דרבנן, נכון יהיה כלל זה רק אם לא ענה אמן. וכפי שבתחילה סבר וכתב כנ"ל, כך בשיעור כשלימד הלכה יא בפרק א, בתחילה הסכים עם פירוש זה, וכך פירש ההלכה. לפיכך כששאלוהו באותו שיעור, מה יהיה הדין לעניין קידוש – אם האב לא יכול לשתות יין, כגון שאסור לו לשתות יין מפני שיש לו מחלת סוכר, או מסיבה אחרת, האם יכול לקדש לו הבן הקטן והוא יצא ידי חובתו על ידי עניית אמן, ענה הגר"י קאפח שיתכן שכן, ולא התיר הדבר בפשטות. והסביר דבריו ואמר: מכיון שאף על פי שהיין הוא מדרבנן, הקידוש הוא מן התורה.

¹³ פ"א. באות לא.

עדיין, לפי פירושו הראשון, לא יכל להתיר בשופי דבר זה, שמחוייב דרבנן יוציא מחוייב דאורייתא גמור על ידי עניית אמן.

אמנם, לפי מה שפירשנו שיטת הגר"י קאפח למסקנא כפי שכתבה בפרק ה, נראה פשוט שיתיר דבר זה לכתחילה, ולא יהיה זה יותר חמור מקטן המוציא גדול בברכת המזון על ידי עניית אמן, אף כאשר הקטן הוא תרי דרבנן כאשר אכל ולא שבע. ועוד שרק אביו הוא המחויב לחנכו ואין לו חיוב עצמי כלל,¹⁴ ואף על פי כן יכול להוציא אפילו גדול שאכל ושבע וחייב מדאורייתא, כשעונה אמן.

וכפי שחזר בו הגר"י קאפח בכתב ממה שכתב בפרק א כפי מה שנראה ממה שכתב בפרק ה כנ"ל, כך בעל-פה בשיעור כשלימד הלכה יא בפרק א, אחר שהסביר כפירושו הראשון והעירו לו ממה שכתב בפרק ה, שיעור אחרי זה קרא את דבריו שם בפרק ה ואמר שכן דעתו (ודברים אלו עיקר), דאף בברכת המזון מועילה עניית אמן. ולפיכך מה שכתב רבנו בפרק א "חייב בה מן התורה כמותו", הכוונה לחיוב גמור מן התורה וכנ"ל, וכן למסקנא.

אחר שהארכנו הרבה לבאר ההלכה ולסלק הקושי הגדול שהזכרנו בתחילת דברינו.¹⁵ עתה, נותר רק עניין אחד לבאר בזה, והוא פתרון הקושיא הראשונה שהעלינו בתחילת הדברים,¹⁶ מהו המקור לדברי רבנו בבבא השניה של ההלכה: "כל העונה אמן אחר המברך הרי זה כמברך".

לדעת הגר"י קאפח, נראה שאין מקור הדברים בברכות נג ע"ב כפי שהבין הכס"מ, וזאת מחמת הקושיות שהזכרנו לעיל על מקור זה תוך כדי ביאור השאלה, ובעיקר מחמת ההסבר השונה של הדין הזה מכפי שהבינו והסבירו הכס"מ וכנ"ל. על כן, אנו נדרשים למצוא מקור אחר לדברי רבנו על פי הבנתו וביאורו של הגר"י קאפח. וכבר הביא הגר"י קאפח מקור לדברים בפרק א אות כט (כשהסביר את שיטתו הראשונה

¹⁴ כנ"ל, וראה סוף אות ב בפ"ד מהלכות קרית שמע.

¹⁵ בקושיא השנייה לעיל עמ' 35-36.

¹⁶ כדלעיל הערה 15.

לפרש הסיפא של ההלכה, כתב שמקור הדברים) הוא בירושלמי ברכות פ"ג ה"ג ששם הירושלמי מעמיד את הברייתא האומרת שקטן מברך לאביו: "בעונה אחריו אמן".

על פי זה, ניתן היה להקשות מדוע הבבלי¹⁷ לא תירץ והעמיד את הברייתא כמו הירושלמי בשענה אביו אחריו אמן. וממה שלא תירץ כן נראה דחולק על הירושלמי וסובר דאף בעניית אמן לא מהני. ולכאורה זו ראייה לשיטת הכס"מ. אמנם, יש לדחות ראייה זו וליישב מדוע העדיף הבבלי לתירץ כפי שתירץ (כגון שלא אכל אביו אלא שיעורא דרבנן) ולא כתירוץ הירושלמי, למרות שאינו חולק עליו בהכרח, ואכמ"ל.

עוד מקור ניתן להביא לדברים אלו והוא בבבלי, שבועות¹⁸ "כל העונה אמן אחר שבועה כמוציא שבועה מפיו" וכן "אמן בו שבועה"¹⁹. וכתב בזה "ידיו של משה"²⁰ שנראה לו להביא ראייה ממקורות אלו לדברי רבנו כאן שהעונה אמן אחר המברך הרי הוא כמברך בעצמו הברכה, ונפקא מינה למקרה בבבא דסיפא וכדעת הגר"י קאפח שיכול העונה החייב מן התורה לצאת ידי חובתו ממברך החייב מדברי סופרים על ידי שיענה אמן.

אף הגר"י קאפח הזכיר מקור זה²¹ כפי שפסקו רבנו בהלכות שבועות "השביעו קטן וענה אמן, חייב"²².

ועוד מעין מקור לדברים הנ"ל או מקצת ראייה - כדבריו, הביא "ידיו של משה" מבבלי ברכות נג ע"ב.²³

¹⁷ ברכות כ ע"ב.

¹⁸ כט ע"ב.

¹⁹ שם לו ע"ב.

²⁰ הר' משה פרישקו, הביאו הגר"י קאפח בפ"א, אות לא.

²¹ אות כט.

²² פ"ב ה"א.

²³ עיין בדבריו שהובאו בהערה לא, כי אין רצוני להאריך יותר.

סיכום

השומע ברכה שהוא חייב בה מן התורה – מהמברך החייב בה מדברי סופרים וענה
(השומע) **אמן**;

לדעת הכס"מ: לא יצא ידי חובת הברכה.

לדעת הגר"י קאפח: יצא ידי חובתו. וכמובן, בשני התנאים הנזכרים במפורש
בהלכה:

א. כששמע כל הברכה.

ב. כשנתכוון לצאת בה ידי חובתו.

מחלוקת זו היא בין כשהמברך "מדברי סופרים" הוא קטן שלא הגיע לגיל מצוות וכל
ברכותיו הן מדברי סופרים, והשומע החייב "מן התורה" הוא גדול החייב בכלל
המצוות מדין תורה.

בין כשהמברך "מדברי-סופרים" הוא גדול שאכל ולא שבע וחייב בברכת-המזון
מדברי-סופרים, והשומע החייב "מן התורה" הוא גדול שאכל ושבע וחייב בברכת-
המזון מן התורה.

לאור מה שהעלינו, ניתן אם כן לענות על שתי השאלות שהצבנו בתחילת המאמר,
הלכה למעשה.

א. אדם המנוע משתיית יין בקידוש, כגון שסובל מבעיות סוכר או מסיבה אחרת:

לדעת הגר"י קאפח – יכול בנו הקטן (שלא הגיע לגיל מצוות) לקדש לו ולהוציאו ידי
חובתו על ידי שישמע ויענה **אמן**.

לדעת הכס"מ – אינו יכול להוציאו ידי חובתו.

ב. אדם שאכל סעודה ושבע ואינו יודע לברך:

לדעת הגר"י קאפח – יכול בנו הקטן (שלא הגיע לגיל מצוות) וכל שכן אדם גדול,
שאכל ולא שבע להוציאו ידי חובתו בברכת המזון על ידי שישמע ויענה **אמן**.

לדעת הכס"מ – אינן יכולין להוציאו ידי חובתו.

ועל הגר"י קאפח ומשנתו נאמר:

תורת אמת היתה בפיהו... ותורה יבקשו מפיהו כי מלאך ה' צבאות הוא"

(מלאכי ב ו-ז).

פאפא